

Handboek **Participatief** **Actieonderzoek**

Samen bouwen
aan een betere wereld

Madelon Eelderink

De auteur heeft zo zorgvuldig mogelijk getracht alle (beeld)rechthebbenden te achterhalen. Wie desondanks meent auteursrechtelijk aanspraak te kunnen maken, verzoeken wij contact op te nemen met de uitgeverij.

Handboek Participatief Actieonderzoek

Samen bouwen aan een betere wereld

Madelon Eelderink

ISBN 978 90 8850 946 9

NUR 741 / BISAC SOC024000 / THEMA JHB

© 2020 Uitgeverij SWP Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j°. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met Uitgeverij SWP voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen door een onderwijsinstelling van een gedeelte uit deze uitgave, in papieren vorm of digitaal, (bijvoorbeeld voor plaatsing ervan op uw digitale leeromgeving of in een reader) kunt u zich richten tot: Stichting UvO, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, Tel. 023-8700212, www.stichting-uvo.nl UvO@cedar.nl.

Rust zacht, lieve Ferdie.

Maar wat als het makkelijk is?

Onlangs las ik een inspirerend boek over experimenteren. En over beginnen, en innerlijke barrières overwinnen. Wat ik meenam uit het boek was de bezwering, ‘Maar wat als het makkelijk is?’. De beste manier om dingen te ontdekken waar je nieuwsgierigheid naar verlangt is domweg beginnen. En bij complex, onbekend terrein maakt het doorgaans niet uit waar. En beetje zoals dat gezegde: Hoe eet je een olifant? In stukjes. De mens lijdt het meest aan het lijden dat hij vreest. En zo is het. De confrontatie met de werkelijkheid aangaan werkt vaak het best. Als je iets wilt leren. En dat is precies waar dit boek over gaat. En niet zomaar over leren. Maar over leren in de echte wereld, met echte mensen over echte vraagstukken. En niet vanuit de schoolbanken over veilige kantoren of collegebanken. Maar over doen, aangaan, voelen en ervaren. En dat is waar actieonderzoekers zich onderscheiden van kantoor-kamergeleerden. Niks mis met wetenschap hoor... in het geheel niet. Maar ooit, in een te ver verleden was wetenschap het domein van de nieuwsgierigen die zich er niets aan gelegen lieten om te verkennen en te ontdekken. Vanuit een diep niet-weten. Om te leren en te delen. Nederig, zoals Isaac Newton Bernard van Chartres citeerde ‘Als ik meer kon zien was het omdat ik op de schouders van reuzen stond.’ Welnu, van die nederigheid is in de post-moderne neo-liberale takken van wetenschap helaas weinig meer te vinden, schitterende uitzonderingen daargelaten. Participatief Actieonderzoek is research-with-an-attitude. We onderzoeken niet alleen, we gebruiken onderzoek om mét mensen maatschappelijke vraagstukken aan te pakken.

Participatief Actieonderzoek is voor de meeste mensen nieuw terrein. Een terrein dat Madelon uitvoerig heeft verkend. Zowel vanuit de praktijk als vanuit de bestaande theorieën. De netwerk- en informatiesamenleving veroorzaakt een enorme verschuiving van macht, zoals Mozes Naïm al beschreef in zijn geweldige boek *The End of Power*. En die verschuiving van macht in het domein van de wetenschap is een zegen voor de mensheid en de planeet. En hard nodig. Ik hoop ten diepste dat dit boek een eerste bouwsteen is aan bewustwording over de mogelijkheden, de lol en de impact van actieonderzoek. En waarom je geen wetenschapper hoeft te zijn om bij te kunnen dragen aan belangwekkend onderzoek... Nog even over die quote, ‘Maar wat als het makkelijk is?’ Vaak wordt makkelijk verward met ‘vanzelf’. Met makkelijk bedoel ik vooral dat het niet moeilijk is. Het is wel een hoop werk. Maar de offers die je ervoor moet brengen zijn het waard. Veel lees maar vooral doe-plezier!

Martijn Aslander

Stand-upfilosoof en auteur van *Easycratie* en *Nooit af*.

Inhoud

	Inleiding	15
	Deel 1	19
	De Basis	
	Inleiding	21
1	Wat is PAO en waarom zou je het toepassen?	23
	1.1 Wat is PAO en wat is PAO niet?	23
	1.2 Waarom en wanneer passen we PAO toe?	24
2	De basisprincipes van Participatief Actieonderzoek	27
	2.1 De zeven zintuigen van een PAO'er	27
	2.2 De basisprincipes van SENSES-PAO	28
3	Participatief Actieonderzoek door de jaren heen	33
	3.1 De jaren 40: Kurt Lewin introduceert actieonderzoek	33
	3.2 PAO voor maatschappelijke vraagstukken – en de reactie van de overheid	34
	3.3 PAO en de academische wereld	34
	3.4 PAO in de tegenwoordige tijd	36
	3.4.1 <i>Positivismen en sociaal-constructivisme nog steeds op gespannen voet</i>	36
	3.4.2 <i>PAO in gemeenten</i>	36
	3.4.3 <i>PAO in andere sectoren</i>	37
4	Jouw rol als actieonderzoeker, ethiek en betrouwbaarheid	39
	4.1 Competenties en rollen van een actieonderzoeker	39
	Wat als... ik zowel PAO'er als betrokkene ben?	40
	4.2 Ethische aspecten in PAO	43
	WAT ALS... deelnemers andere betrokkenen herkennen in de resultaten?	43
	4.3 De kwaliteit van een PAO	44

Deel 2	Het echte werk: Het proces van Participatief Actieonderzoek	47
	Inleiding	49
5	Aanleiding en PAO-stadium 1: Oriëntatie	57
	5.1 Het voorlopige PAO-ontwerp	57
	5.2 <i>Rapport</i> opbouwen	61
	5.3 <i>Systeema</i> fbakening	63
	5.4 <i>Eerste Checkpoint</i> : reflectie op je voorlopige PAO-ontwerp	64
6	PAO-stadium 2: Systemexploratie	67
	6.1 De onderdelen van de Systemexploratie	69
	WAT ALS... ik zelf ook ideeën heb?	70
	6.2 <i>Tweede Checkpoint</i> : Analyse	73
7	PAO-stadium 3: Inzichten delen & Oplossing-identificatie	75
	7.1 Visueel maken van resultaten	75
	7.2 <i>Derde Checkpoint</i> : inzichten delen, reflectie en gezamenlijke analyse	76
	7.3 <i>Prioritering</i>	77
8	PAO-stadium 4: Actieplan-co-creatie	79
	8.1 <i>Vierde Checkpoint</i> : ethische en wettelijke verantwoording	80
	8.2 Actieplan-co-creatie	80
	8.3 Rollen en verantwoordelijkheden bepalen	82
	WAT ALS... deelnemers geen verantwoordelijkheid durven of willen nemen?	85
9	PAO-stadium 5: Formalisatie & overdracht	87
	9.1 <i>Vijfde Checkpoint</i> : reflectie op ontstane rollen en verantwoordelijkheden	87
	9.2 Actieplan formalisatie & overdracht	88
	9.3 <i>Viering</i>	88
	9.4 <i>Implementatie</i>	89
10	PAO-stadium 6: Monitoren	91
	10.1 <i>Activiteiten</i> monitoren	91
	10.2 <i>Zesde Checkpoint</i> : reflectie op activiteiten	91
	10.3 <i>Aanpassing</i> van plannen waar nodig	92

11	PAO-stadium 7: Evaluatie	93
11.1	Zevende <i>Checkpoint</i> : proces- en resultatenevaluatie	93
11.1.1	<i>Criteria voor PAO-procesevaluatie</i>	94
11.1.2	<i>Criteria voor PAO-resultatenevaluatie</i>	96
11.2	Opschaling in PAO	97
12	Rapporteren over actieonderzoek	99
12.1	Het doel van rapporteren	99
12.2	De structuur van een PAO-rapport	100
12.3	Aandachtspunten	103
	Deel 3 PAO-methoden	105
	Inleiding	107
13	Methoden voor Oriëntatie en Systemexploratie	109
13.1	Informele gesprekken	109
13.2	Individuele diepte-interviews	110
13.2.1	<i>Het gestructureerde, semigestructureerd en ongestructureerde interview</i>	111
13.2.2	<i>Selectie van deelnemers</i>	112
13.2.3	<i>Het begin, het midden en het einde van het interview (en daarna)</i>	112
	WAT ALS... iemand continu van het onderwerp afdwaalt?	116
13.3	Focusgroepen	119
13.3.1	<i>Doelen van focusgroepen in PAO</i>	119
13.3.2	<i>Voor- en nadelen van focusgroepen</i>	119
13.3.3	<i>Opzet van een focusgroep</i>	120
13.3.4	<i>Selectie van deelnemers</i>	122
13.3.5	<i>Locatie</i>	122
13.3.6	<i>Facilitatorvaardigheden</i>	124
13.3.7	<i>Het begin, het midden en het einde van een focusgroep</i>	124
	WAT ALS... in een focusgroep één persoon continu aan het woord is?	125
13.3.8	<i>Na de focusgroep</i>	127
13.4	Observatie	127
13.4.1	<i>Doel van observatie</i>	128
13.4.2	<i>Voor- en nadelen van observatie</i>	128
13.4.3	<i>Vormen van observatie</i>	129

13.4.4	<i>Coderingsschema's</i>	130
13.4.5	<i>De observatiemethode stap voor stap</i>	130
13.4.6	<i>Ethische overwegingen</i>	131
13.5	Enquêtes	132
13.5.1	<i>Het doel van enquêtes</i>	132
13.5.2	<i>Voor- en nadelen van enquêtes</i>	133
13.5.3	<i>De enquêtemethode stap voor stap</i>	134
13.6	Village Mapping	134
13.6.1	<i>Het doel van Village Mapping</i>	135
13.6.2	<i>De Village Map als een van de vele variaties</i>	135
13.6.3	<i>De Village Map-methode stap voor stap</i>	135
13.7	Transect Walks	138
13.7.1	<i>Het doel van Transect Walks</i>	138
13.7.2	<i>Voor- en nadelen van Transect Walks</i>	138
13.7.3	<i>De Transect Walk-methode stap voor stap</i>	140
13.8	PhotoVoice	140
13.8.1	<i>Het doel van PhotoVoice</i>	141
13.8.2	<i>Voor- en nadelen van PhotoVoice</i>	141
13.8.3	<i>De PhotoVoice-methode stap voor stap</i>	144
13.9	Seasonal Diagrams	145
13.9.1	<i>Het doel van Seasonal Diagrams</i>	145
13.9.2	<i>De Seasonal Diagram-methode stap voor stap</i>	146
13.10	Dagboeken	147
13.11	Andere methoden	148
13.12	Analyse in PAO	148
13.12.1	<i>Het doel van analyse</i>	148
13.12.2	<i>Diverse modellen en vormen van analyse</i>	149
13.12.3	<i>Analyse in PAO stap voor stap</i>	151
14	Methoden voor Inzichten delen & Oplossing-identificatie	153
14.1	Visualisaties voor reflectie	153
14.1.1	<i>Cognitive Mapping</i>	153
14.1.2	<i>Probleemboom en doelen- of actieboom</i>	155
14.1.3	<i>Vennendiagram</i>	156
14.1.4	<i>Social map of Stakeholdermap</i>	158
14.1.5	<i>Het Plannenweb</i>	159
14.1.6	<i>Timeline</i>	160
14.1.7	<i>Tabellen en grafieken</i>	160
14.1.8	<i>Andere manieren om resultaten te delen ter reflectie</i>	160

14.2	Reflecteren en analyseren met deelnemers	160
	WAT ALS... ideeën die door deelnemers worden genoemd steeds worden beoordeeld en afgeketst door andere deelnemers?	161
14.3	Methoden voor prioriteren	164
14.3.1	<i>De PAO-Prioriteitentabel</i>	165
14.3.2	<i>COCD-Box</i>	166
14.3.3	<i>Prioriteitsmatrix</i>	168
14.3.4	<i>Simulation Game</i>	170
14.3.5	<i>Enquêtes</i>	172
14.4	Methoden voor besluitvorming	172
14.4.1	<i>Value-focused Thinking</i>	172
14.4.2	<i>Convergent Facilitation</i>	172
14.4.3	<i>Deep Democracy</i>	173
14.4.4	<i>Emphatic Solution Sculpting</i>	173
15	Methoden voor Actieplan-co-creatie	177
15.1	Appreciative Inquiry	177
15.1.1	<i>De basisprincipes van Appreciative Inquiry</i>	177
15.1.2	<i>Appreciative Inquiry stadia</i>	178
15.1.3	<i>Toepassingen van AI in PAO</i>	179
15.1.4	<i>Werkvormen in Appreciative Inquiry</i>	182
	WAT ALS... mensen zeggen dat ze niet kunnen dromen? Of... dat ze niet kunnen tekenen?	183
15.2	World Café	184
15.3	De Plant-methode	185
15.4	Road to Progress	186
15.5	Het Comfort, Stretch & Panic Zone-spel	188

Deel 4 **Casussen** 189

	Inleiding	191
16	The Healthy Cooking Challenge	193
16.1	Achtergrond en aanleiding	193
16.2	Aanpak en resultaten	194
16.2.1	<i>Oriëntatie</i>	194
16.2.2	<i>Systeemexploratie</i>	195
16.2.3	<i>Oplossing-identificatie</i>	195
16.2.4	<i>Actieplan-co-creatie en -uitvoering</i>	196

16.2.5	<i>Monitoring (en doorontwikkeling!)</i>	198
16.2.6	<i>Evaluatie</i>	200
16.3	<i>Discussie</i>	200
17	Save our Sharks	203
17.1	<i>Achtergrond en aanleiding</i>	203
17.2	<i>Aanpak en resultaten</i>	204
17.2.1	<i>Oriëntatie</i>	204
	WAT ALS... betrokkenen je niet lijken te vertrouwen?	205
17.2.2	<i>Systeemexploratie</i>	206
17.2.3	<i>Inzichten delen & Oplossing-identificatie</i>	209
17.2.4	<i>Actieplan-co-creatie</i>	212
17.2.5	<i>Formalisatie & overdracht</i>	213
17.2.5	<i>Monitoring</i>	215
17.2.6	<i>Evaluatie</i>	216
17.3	<i>Discussie</i>	217
18	Vollenhove in de picture	219
18.1	<i>Achtergrond en aanleiding</i>	220
18.2	<i>PAO-aanpak</i>	221
18.2.1	<i>Oriëntatie</i>	221
18.2.2	<i>Systeemexploratie</i>	222
18.2.3	<i>Inzichten delen & Oplossing-identificatie</i>	223
18.2.4	<i>Actieplan co-creatie</i>	225
18.2.5	<i>Formalisatie & overdracht</i>	225
18.2.6	<i>Monitoren</i>	226
18.2.7	<i>Evaluatie</i>	226
18.3	<i>Resultaten uit het PAO</i>	227
18.4	<i>Ervaringen van het PAO-team</i>	231
18.5	<i>Discussie</i>	231
	Literatuur	235
	Dankwoord	237
	Over de auteur	239

Inleiding

Er is een reden waarom ik mijn carrière volledig richt op Participatief Actieonderzoek. Of meerdere eigenlijk. Het begon allemaal begin 2008, toen ik voor mijn afstuderen International Public Health aan de Vrije Universiteit Amsterdam voor drie maanden naar Guatemala vertrok. Ik zou voor het eerst Participatief Actieonderzoek toepassen op het onderwerp kindersterfte door diarree. Wat daar gebeurde heeft mij zodanig gefascineerd dat ik mij sinds toen bezig heb gehouden met de manier waarop mensen – hele gemeenschappen – gezamenlijk positieve verandering kunnen realiseren in hun omgeving om hun situatie, en daarmee een stukje wereld, te verbeteren.

Participatief Actieonderzoek (PAO) werd tijdens de opleiding heel kort genoemd als methode om onderzoek in te zetten als veranderaanpak in gemeenschappen. Het werd echter niet gestimuleerd, beter konden we het houden bij kwantitatief of kwalitatief onderzoek en het opleveren van je scriptie. Dan kon je ook makkelijk aansluiten bij de aangeboden onderzoeksstages. Maar ik was juist erg nieuwsgierig naar PAO. Gelukkig had ik een open-minded begeleider die me steunde, maar dan moest ik wel een eigen stage vinden, want PAO-onderzoeksstages waren er niet.

Via via kwam ik in een klein, afgelegen dorp hoog in de bergen van Guatemala terecht. Ik had me goed ingelezen in de literatuur van kindersterfte door diarree en dacht daarmee al wel te weten wat er in dat dorp moest gaan gebeuren. De benadering van actieonderzoek dwong mij echter mijn westerse bril van wat ik dacht dat goed was af te zetten en écht goed te luisteren naar wat de lokale betrokkenen hierover te zeggen hadden. Onder hen bleek een enorme hopeloosheid te heersen wat dit onderwerp betrof, er waren enorme spanningen tussen actoren en wederzijdse beschuldigingen met betrekking tot de oorzaak van de problematiek, en niemand leek een oplossing te hebben om kindersterfte door diarree terug te dringen.

Gedurende dat proces heb ik gezien hoe deze in eerste instantie passieve houding ('Ik kan er zelf niets aan doen') en wederzijdse beschuldigingen veranderde in een houding van wederzijds begrip, respect eigenaarschap en samenwerken. Tijdens en zelfs na mijn periode in het dorp bedachten de lokale betrokkenen het ene na het andere initiatief waar ikzelf – en waarschijnlijk ook de afzonderlijke betrokkenen – nooit op was gekomen, en voerden die samen uit op basis van mankracht, talent en lokale middelen. Die initiatieven gingen veel verder dan de aanpak van kindersterfte!

Na mijn afstuderen wilde ik de ontwikkelingssamenwerking in, en wel met PAO. Ik solliciteerde me suf, maar werd nergens aangenomen. Uiteindelijk kreeg ik een vrijwilligersfunctie bij een Nederlandse ngo en mocht ik drie en een halve maand naar Kameroen om onder andere een waterproject te coördineren. Geen actieonderzoek, alleen coördineren. Het projectplan lag er al, dat was in Nederland top-down

ontwikkeld door mijn collega's, vanachter hun bureau. Het zag er professioneel uit en ik was onder de indruk. Tijdens mijn tijd in Kameroen liep ik tegen enorm veel problemen aan. Even leken het gewoon de omstandigheden te zijn, maar al snel kreeg ik door dat het project op allerlei manieren werd tegengewerkt, tot hekserij aan toe. Er bleken dus mensen te zijn die helemaal geen stromend water wilden! Misschien mensen die gebotteld water verkochten? Vrouwen die het juist fijn vonden om met elkaar op pad te gaan om water te halen? Ik wist het niet, want ik had geen (actie) onderzoek gedaan. Op de dag voor vertrek terug naar Nederland was er stromend water, maar je kunt je voorstellen dat ik met een knoop in mijn maag in het vliegtuig stapte.

In de jaren daarna heb ik me meer verdiept in actieonderzoek en de verschillen met de – in de ngo-sector toen meer gangbare – top-downbenadering. Langzaam vielen de puzzelstukjes op hun plek. Wat er in Guatemala gebeurde bleek geen toeval. Participatief Actieonderzoek met lokale betrokkenen en daarmee het co-creëren van oplossingen kost wellicht meer tijd dan wanneer je vanaf je eigen bureau een project bedenkt, je kunt er enorme impact mee hebben. Ik realiseerde me dat die problemen die ik in Kameroen ondervond met PAO voorkomen hadden kunnen worden. Vanaf toen wist ik dat ik mij maar op een ding wilde richten en daar heel goed in wilde worden: Participatief Actieonderzoek!

Ik wilde mij niet richten op één sector, zoals bijvoorbeeld de (internationale) gezondheidszorg waar ik voor was opgeleid; mij ging het puur om de methodiek van PAO. Wereldwijd, om hele gemeenschappen vanuit zelfredzaamheid, wederzijds respect, eigenaarschap, empowerment en gezonde samenwerkingsconstructies gezamenlijk de complexe problemen van deze tijd aan te laten pakken. Wat zou er gebeuren als je complexe vraagstukken constructief kunt oplossen met iets wat we in overvloed hebben op deze planeet, namelijk mensen? Participatief Actieonderzoek werd mijn roeping, ik startte mijn organisatie 7Senses, die zich puur richt op de methodiek van PAO, en ik ben er tot op de dag van vandaag blij mee. Ik reis de hele wereld over om op heel verschillende onderwerpen met verschillende bevolkingsgroepen en organisaties actieonderzoek te doen en te begeleiden en mensen te trainen in PAO. Mijn PhD-traject aan het Copernicus Instituut van de Universiteit Utrecht geeft mij daarnaast de mogelijkheden om het PAO-proces tot in detail te bestuderen.

Nu is de tijd daar om mijn ervaringen met je te delen. Ik hoop dat ik je met dit boek de handvatten kan geven om zelf een actieonderzoek uit te kunnen voeren binnen jouw werkveld. Of dat nou in de gezondheidszorg is, in de ontwikkelingssector, de milieusector, op sociale vraagstukken of iets anders.

In Deel 1 beschrijf ik de basis van Participatief Actieonderzoek. Wat is het en waarom en wanneer passen we het toe (hoofdstuk 1)? Wat zijn de basisprincipes van

PAO (hoofdstuk 2)? We bekijken hoe PAO zich heeft ontwikkeld door de jaren heen (hoofdstuk 3) en zoomen in op de rol van een actieonderzoeker, ethische aspecten en betrouwbaarheid (hoofdstuk 4). In Deel 2 neem ik je mee langs de verschillende stadia van PAO en welke onderdelen daarbij horen, eerst in het kort in de Inleiding, daarna uitgebreid per stadium (hoofdstuk 5 tot en met 11). Ook gaan we het hebben over het schrijven van een PAO-rapport (hoofdstuk 12). In Deel 3 gaan we vervolgens dieper in op de verschillende methoden die je kunt toepassen en vooral hoe je ze toepast. Ik maak onderscheid tussen methoden die vooral geschikt zijn voor de dataverzameling in de stadia van Oriëntatie en Systeemexploratie (hoofdstuk 13), methoden voor reflectie, prioriteren en besluitvorming voor het stadium van Inzichten delen & Oplossing-identificatie (hoofdstuk 14) en methoden voor Actieplan-co-creatie (hoofdstuk 15). Ten slotte presenteer ik in Deel 4 een aantal concrete actieonderzoekscasussen uit mijn werkveld, zodat je hetgeen in dit boek beschreven staat ook in de praktijkcontext kunt plaatsen. Hoofdstuk 16 gaat over de toepassing van Appreciative Inquiry in een sloppenwijk in Kampala, Oeganda om longziekten bij kinderen tegen te gaan. Hoofdstuk 17 gaat over de manier waarop je met systeemdenken in PAO tot oplossingen komt waar eerst tegenstrijdige belangen leken te bestaan, een PAO naar haaienbescherming op het Caraïbische eiland Saba. Daarnaast beschrijft dit hoofdstuk hoe de verschillende PAO-stadia zijn doorlopen. Hoofdstuk 18, het laatste hoofdstuk in dit boek, gaat over een PAO in de L-Flat in Zeist, Nederland en het betrekken van gemeentemedewerkers als PAO'ers in het proces. Door het hele boek heen vind je kaders waarin ik een praktijkvoorbeeld geef om toe te lichten hoe ik of mijn collega-actieonderzoekers een PAO-methode hebben toegepast, of kaders waarin ik 'wat als...'-situaties toelicht en extra tips geef. Ten slotte vind je links en QR-codes naar de website van 7Senses of het YouTube-kanaal voor meer informatie en video's.

Rest mij je nog veel succes en plezier te wensen bij het lezen van dit boek en het toepassen van Participatief Actieonderzoek in jouw werkveld!

Madelon

Deel 1

De basis

**'No research without action,
no action without research'**

Kurt Lewin